

İKTİBAS

Selami ECE*

ÖZET

İktibas alıntı anlamına gelen söz sanatıdır. Yazar veya şair bir kaynaktan söz veya anlam olarak faydalanır ve yazdığı metinde bunu açıkça gösterirse alıntı yapmış olur. Şu ana kadar yapılmış tanımlar, uygulama ile çok fazla uyuzmaz.

Bu makalede alıntıyı; deyimler, atasözleri, kalıp sözler ve meşhur sözlerle karşılaştırdık. Sözün mana ile ilişkisini ortaya koyduk. Buna göre iktibas için üç ögenin zorunlu olduğunu belirledik. Kaynak Metin (A), Yeni Metin (B) ve İktibas.

Klasik belagat kitaplarını ve modern incelemeleri dikkate alarak yeni bir bakış açısı ortaya koymaya, teori ve uygulamayı dengelemeye çalıştık.

I- TANIMI:

Bir yüze düş oldu gözüm yüzbin gezer divanesi
Olmuş cemâli şem'inin ay ile gün pervanesi

“Gün, nur isminin suretidir. Ay ile yıldızların nurları günün nurundan gelmedir. Çünkü ay ve yıldızlar cevahirler gibi şeffaf olduğundan günün nurunu iktibas ederler.”¹ Niyazi-i Mısri'ye ait olan bu beyti ve beyte yapılan şerhi itiraf etmeliyiz ki hem estetik kaygılarla hem de *iktibas* kelimesinin “mukteza-yı hâle muvafık” söylendiğinden dolayı seçtik. İktibas tanım için üç ögeden hareket edeceğiz. Yukarıdaki beyit ve şerhin, bu üç ögeyi de aydınlatacağı kanaatindeyiz. Kaynak Metin (A) *ışık verir*; Kaynaktan Faydalanan metin (B), *ışık alır*; Köprü Metin (İktibas) ise *ışık*tır.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak. T.D.ve Edb. Bölümü.

¹ Seyyid Muhammed Nur, Mısri Niyazi Divanı Şerhi, İkinci Baskı, Esmâ Yayınları, İstanbul - 1982, s. s. 104.

Belagati meydana getiren ilimlerden biri de *bedi'* dir. Bedi' sözün kulağa yumuşak ve hoş gelecek şekilde yerli yerince ve ölçülü, ruha safa verecek şekilde tertipli ve düzenli olmasının kaide ve kurralarını bildiren ilme denir.² Daha açık ifadeyle *hâlin gereğine göre söylenmiş sözü güzelleştirmeye ait bilgilerin tümü*³ olarak tanımlanmıştır. İktibasın tanımına geçmeden önce sembollere başvuran İsmail Ankaravî, İktibası belagat ve fesahat bahçesinin nuru olarak telakki eder. Onu meyve vermeye elverişli bir ağaca benzetir. Bahçıvan bu ağaca başka bir meyve ağacından "latif bir dal" keserek aşılama yapar ve bu işin ehli olanlar yeni dalın meyvelerinin ne kadar lezzetli olduğunu bilirler. İktibasla zenginleşmiş beyitler de zihinlerde en güzel intibalar hasil eder.⁴ Burada da tıpkı yukarıda tesbit etmeye çalıştığımız gibi bütün incelememize esas teşkil edecek üç öge olduğunu görüyoruz. Dalından alınan ağaç (A) , dal ilave edilen (aşılana) ağaç (B) ve dal (İktibas).

İktibas bedi' ilmi bünyesinde ele alınmış edebî sanatlardandır. Fonksiyonu dikkate alınarak yapılan sınıflandırmalar içerisinde bizce de en uygunu "Bilginin malzeme olarak kullanıldığı sanatlar" başlığı altında⁵ yer verilmesidir.

İktibas; lügatte, "ateş yakmak üzere bir yerden kor almaktır, alınan kora da *kabs* denir."⁶ *Ödünç almak, ilim almak, faydalanmak* manalarına da gelen iktibas, ıstılahî olarak "Alıntı, nesir ya da nazım olsun sözün, Kur'an'dan veya hadisten bir şey içermesidir." şeklinde tanımlanmıştır.⁷

Bedi' içerikli kitaplar da bu tanımları teyit ederler. Bu kitaplarda yapılan tanımları, tanımları oluşturan unsurları bir araya toplayınca şu tek ve ortak tanıma ulaşıyoruz. Şer'-i şerife (İslam şeriatı) muhalif düşmemek şartıyla dinleyicinin veya okuyucunun zevkini veya bilgisini artırmak gayesiyle şair veya yazarın kendi eserine alıntının referansını veya çeşidini belirtmeden bir ayet yahut hadisi sözü tezyin ve manayı teyit edecek şekilde yerleştirmesidir.⁸ Bu gerçekleştirilirken iktibas

² Mehmed Rifat, Mecami'ül-Edeb, Dersaadet, 1308, Dördüncü Kitap, "İlm-i Bedi" s. 299.

³ M. Kaya Bilgegil, Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât), İkinci Baskı, Enderun Kitabevi İstanbul - 1989, s. 181

⁴ İsmail Ankaravî, Miftahü'l-Belâga ve Misbahü'l-Fesâha, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1284, s. 146.

⁵ Bilgegil, a.g.e., s. 266.

⁶ Tahirü-ül Mevlevî, Edebiyat Lügati, Neşre Hz. Kemal Edip Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul - 1973, . 61.

⁷ Seyyid Şerif Cürçânî, Kitabu't-Ta'rifât, (Arapça - Türkçe Terimler Sözlüğü, Tercüme ve Şerh eden: Arif Erkan) Birinci Baskı, Bahar Yayınları, İstanbul - 1997, s. 27.

⁸ Ankaravî, a.g.e., s. 146., Süleyman Bey (Miralay), Mebanü'l-İnşâ, Cilt I-II, İstanbul, 1288, Cilt II, s. 77., Mehmet Rifat, a.g.e., s. 381; Diyarbakırlı Said Paşa, Mizanü'l-Edeb, İstanbul 1305, s. 374;

edilirken vezin kafiye veya başka ölçülerle ayet veya hadisin sözleri (manası değil) değiştirilebilir.⁹ Klasik şiirimizde iktibas olunmuş bir çok ayet ve hadis vardır. Bu iktibasların bir çoğu şöhret buldukları kalıplar hâlindedirler.¹⁰

Her ne kadar yapılan tanımlar içerisinde “İslam şeriatına muhalif düşmemek” kaydı varsa da iktibas; (A) ve (B) metni arasında oluşturduğu bağlam ve metinle okuyucu arasında zevk ve bilgi yönünden tesis edilen bağın kuvveti dikkate alınarak, *güzel iktibas ve müstehcen iktibas*, alıntı yapılan ayet veya hadisin bütün veya kısmi olması dikkate alınarak, *tam iktibas* ve *nakıs iktibas* şeklinde sınıflandırılmıştır.¹¹ Müstehcen iktibasda, iktibas yapılan metnin içeriği şeriat ve islam adabına uymaz. Remzi'nin;

Oluruz içmeyince bir dem mey

“Ve mine'l-mai külle şey-in hay”¹²

beyti “makbul” veya “mubah” görülmemiş ve “lâuballiyane” olarak yorumlanmıştır.¹³ Konumuzun gelişimi yönünden nakıs iktibas için de bir örnek vermeliyiz.

Nakıs iktibasta ise vezin, kafiye veya başka sebeplerle ayet veya hadisin sadece bir kısmı iktibas edilir:

Çü meydan yirine geldi şehinşah

Didi gökden melek “nasrun min-Allâh” (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

Recaizade Mahmud Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, İstanbul - 1330, s. 331-334; Tahirü-ül Mevlevî, a.g.e., 61; Ahmed Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, (Turgut Karabey, Mehmet Atalay), Birinci Baskı, Akçağ Yayınları Ankara - 2000 s.118; Bilgegil, a.g.e, s. 268; M. Orhan Soysal, *Edebi Sanatlar ve Tanınması*, Birinci Baskı, Alemdar Matbaası, İstanbul - 1987, s. 28; S. Çögenli - Y. Şafak, R. Toparlı, *Edebi Sanatlar (Bedi'î), Fen-Edebiyat Fak. Erzurum - 1991, s. 24; İsa Kocakaplan, Açıklamalı Edebi Sanatlar M.E.B. Yay. İstanbul - 1992, s. 55; Nusrettin Bolelli, Belâgât, Rağbet Yay., İstanbul 2000, s.311-315; Numan Külekçi, Edebi Sanatlar, İkinci Baskı, Akçağ, Ankara - 1999, s. 172.*

⁹ Recaizade, a.g.e, s. 332; Bolelli, a.g.e., s. 311.

¹⁰ Naci Sami Okçu, *Divan Şiirine Kaynaklık Eden Ayetler*, (Doçentlik Tezi), Erzurum - 1982, s. 16.

¹¹ Recaizade, a.g.e., s. 333, 334; Bilgegil, a.g.e., s. 268, 269; Bolelli, a.g.e., s. 315. (v.d.)

¹² Ayet-i Kerime “Her canlı şeyi sudan (yarattık).” *Enbiya - 30.*

¹³ Recaizade, a.g.e., s. 333-334.

beytinde es-Saff - 13 “Ve uhra tuhibbunahá nasrun min-Alláh ve fethün karfíb ve beşşiri’l-müminín” ayet-i kerimesinin bir kısmı alınmıştır. Asıl mana bozulmamış olduğu ve bütününüyle anlaşıldığı için nakıs iktibas şartlarına haizdir.¹⁴

II- İKTİBASIN DİĞER SÖZ GRUPLARIYLA MUKAYESESİ: . Belli ifadelerin hem menşe itibariyle hem de bulunulan zaman dilimi içinde hangi söz grubuna dahil olduklarını tesbit etmek problem teşkil etmektedir.

1- Atasözü:

a) Bilhassa Arapça atasözlerinin dinî veya tasavvufî bir kaynaktan gelmiş olma yanılıgısına düşmek ihtimali vardır. Bunlar Türkçe karşılıklarıyla veya Arapça ifade ediliş biçimiyle yer alırlar. Atasözünün de vezne uydurulduğu, işaret ve ima yoluyla kullanıldığı görülür.

Nedür kirpüklerüm ben dil-rübáda
Eliflerdür “izácáe’l-kazá”da (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

Cenábı Hak’dan kaçan gelse kazá
Basarı ádemín olur ámâ (Hamdulláh Hamdí)
“İzacae’l-kazá amyel-basar” (Kaza gelince danış gözü kör olur)¹⁵:

Kazádan eski gamlar buldı má-fát
Didi kánún ki “fi’t-tehíri áfát” (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

Eydütüz uşşákı zâhid nár ile korkutmasun
Árif olan irteye kalan belâdan korkmaz (Necâtî Beğ)
“Fi’t-tehíri áfát” (Erteye kalan bela-dan korkma)¹⁶

Bilürsüz çünkü el-kassámü fi’n-nár
İdün ‘árı ki “e’n-nárü ve lá-’ár” (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

İder ‘ár ádeme oddan beter kár
Anunçün didiler “e’n-nárü ve lá-’ár” (Şeyhî)
“E’n-nárü ve lá-’ár” (Ar ateşten beterdir)¹⁷

¹⁴ Mehmet Rifat, a.g.e., s. 382.

¹⁵ E. Kemal Eyüboğlu, Şürde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, Cilt I- II Dođan Kardeş Matbaacılık, İstanbul -1973. C. I., s. 152

¹⁶ Eyüboğlu, a.g.e., C. I., s. 93.

¹⁷ Eyüboğlu, a.g.e., C. I., s. 16.

b) Atasözleri tıpkı deyimlerde olduğu gibi (B) metni içerisinde yer alır ve varlığını, yer aldığı bu metne borçludur. Yani (B) metninde anlam atasözü ile tamamlanır ve bir bakıma söz ve mana güzelliği kendi içinde şerh olur.

Bu söz grupları şiirde irsal-i mesel olarak değerlendirilir. “İrsal-i mesel bir teşbihden başka bir şey değildir.” İrsal-i meselde kıvrak bir zeka gösterisi ve ikna etmek arzusu hakimdir. İfade edilmek istenen hisse uygun başka bir âlem, veciz bir dille ikna edici ve hikemî bir üslupla gözler önüne serilir.¹⁸

Varsa imânın yok insaf etmedin ey dostum
Bu meseldir kim denir “İnsaf imândan gelir” (Osman Şems Divanından)

Mesel olduğu şairi tarafından da belirtilmiş olan bu beytin şerhinde sadece nesre çevirmekle yetinilmiştir: “Ey dostum, insaf etmedin , adaletten ayrıldın; demek imânın da yokmuş. Mesel olarak “insaf imandan gelir.” denir.”¹⁹

“Kenz-i mahfî”dir eder vahdet-i zâtıyla zuhür
Sır-ı mevlâ-yı cihân-dâr gönülden gönüle (Osman Şems Divanından)

“Alemler hükümünde tutan Mevlânın sırrı, bir “gizli gömü”dür ki gönülden gönüle geçmek suretiyle kendi zâtının birliğinde zuhur eder.” Beytin şerhi iktibas üzerine yapılmış ve şöyle denmiştir. Keşf ehlinece sahih kabul edilen bir hadise göre Allâh “Ben gizli gözlerden ırak, görünmeden uzak bir hazine (gömü) idim. Hoşuma giden şekilde istedim ki tanınayım. İşte bunun üzerine her yarattığı yarattım...” buyurur. *Kenz-i mahfî*, hakikat-i ilâhiyedir. Bursalı mutasavvıf İsmail Hakkı Hazretlerinin *Kenz-i Mahfî* adlı eseri bu kudsî hadisi açıklamaktadır.²⁰ *Kenz-i mahfî* ibaresi vasıtasıyla (A) metni açıklığa kavuşturulmasaydı bizce ibare “gizli gömü” olarak kalacaktı.

2- Deyim: Deyimler atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Deyimin söz dizimi bozulamaz ve yerine müteradif kelimeler konulamaz. Mesela “ayıkla pirincin taşını” deyiminin alternatifi “ayıkla bulgurun taşını” ifadesi olamaz. Deyimler kısa ve özlü anlatım biçimleridir. Kural niteliği taşımadıkları için atasözlerinden ayrılırlar. Deyimler anlatımı güzelleştirirken atasözleri didaktik bir mahiyet gösterirler.²¹

Dua ve bedduaların bir kısmı da deyim ve atasözlerine yakın ifadelerdir.²² Bir kısım deyim ve atasözlerinin kaynağı ise tasavvufur. Mesela bir yere gidip makam

¹⁸ Ali Nihad Tarlan, Edebiyat Meseleleri, Ötüken Yay., İstanbul - 1981, s. 172.

¹⁹ Kemal Edip Kürkçüoğlu, Osman Şems Efendi Divanından seçmeler, Birinci Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul -1996, s. 333.

²⁰ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 147.

²¹ Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Cilt I-II., İnkılap Yayınları, İstanbul - 1988, C. I, s. 38-41.

²² Aksoy, a.g.e, s. 53.

sahibiyle görüşüldükten sonra diz çöküp oturana makam sahibi *aşk olsun* der. Gelen kişi şükür secdesi ederek *eyvallah* diye karşılık verir. Bu, bir edebe riayet etmek ve tasavvuf ehlinin her halinin Allâh'ın kontrolü altında olduğu anlamına gelir. *Eğri otur, doğru söyle, ettiğini biçersin* gibi deyimler de kaynağı tasavvufi terbiye olan ifade biçimleridir.²³

3- Diğer söz grupları ve bedi'i unsurlar: Eskiden *deyime* ve *terime*, *tabir* ve *ıstılah* denilmiştir. Aynı zamanda *Atasözlerinin* ve deyimlerin başka bir adı da *meşhur sözler (kavl-i meşhur)* dur.²⁴ Bunları yukarıda açıklamaya çalıştık. *Bilginin malzeme olarak kullanıldığı sanatlar* grubu içerisinde *telmiḥ*, *tazmin* veya *mülemmâ* da bulunur.

Bazen şiirde manayı genişletme fonksiyonu ve ufuk açıcılığı dikkatiyle *tahmis*, *taştir*, *terbi* ve *tesdis* nazım şekilleri de aynı grup sanatlardan telakki edilmiştir.²⁵ İktibas bunlardan kolayca ayrılır.

III- İKTİBASTA ANLAM GENİŞLEMESİ:

Şairler ayet ve hadisler dışında *kelam-ı kibâr*, *kavl-i meşhûr*, *dua* ve *temenni* mahiyetinde olan cümleleri de iktibas etmişler²⁶ ve iktibas, “ananevi manası”nı yitirmiş ve çalma dışındaki bütün alıntılar için kullanılabilir olmuştur. “En güzel” “güzel” ve “müstehten iktibas” olarak sınıflandırılan bu edebî sanatta, alıntının kaynağı ile yer aldığı yeni metin arasındaki *anlam bütünlüğü* bu sınıflandırmaya temel teşkil eder.²⁷ Yukarıda gelenek çerçevesinde değerlendirilen iktibas sanatını hem geleneğin mahsulleri ile hem de modern inceleme metodları çerçevesinde örnekler vermek suretiyle ayet ve hadisle kayıtlı olmadığını göstermeye çalışalım:

1- Geleneksel tanımda yer almayan uygulamalar:

İktibasın tanımı içerisindeki alıntı yapılan ayet veya hadisin “Kuran ve hadisten olduğu tasrih olunmamak üzere tazmini”²⁸ kaydının, bizatihi gelenek içerisinde seçilmiş aşağıdaki beyitlerle ortadan kaldırıldığını görüyoruz:

Kaçan ki katl edesin nefsini oda atasın
İrişe âyet-i “fe’nzur” döne hayata memat (Nesimî, Divan)

²³ Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul -1977, s. 109 - 111 (Kitabın tamamı bu tür deyim ve atasözlerini içermektedir.)

²⁴ Aksoy, a.g.e., s. 14.

²⁵ Bkz. Kocakaplan, a.g.e., s. 8.

²⁶ Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve mefhumlar)*, Üçüncü Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul -1980, s. 487.

²⁷ Bkz. Bilgegil, a.g.e., s. 268-269.

²⁸ Mehmet Rifat, s. 384; Recaizade, a.g.e., s. 332.

Süre-i “seb’a mesáni”dir cemálin ey güneş
Súret ü máni yüzün seb’a-mesáni gösterir (Nesimí, Divan)

“Ekrimü’ d-dayfe” emánet dedi peygamber-i Hak
İzzet itgil bu gün ol nutka ki mihmán didiler (Nesimí, Divan)

Halbuki kayıt açıkça ortaya konmuştur. “... meselá kelimda kála’l-láhu ta’alá veya kále’n-nebiyyü sallalláhu aleyhi veselem dense bu takdirce iktibasdan olmaz.”²⁹

b) “Ve’ş-şems”, “Duhâ”, “Kevser” gibi ifadeler hem ait oldukları ayetlere hem de bu isimle anılan surelere gönderme yapar. Bu tür kullanımlar da şiirimizde Kuran ayetlerinden faydalanma metodları olarak yer alır. Şairler tarafından terim anlamlarıyla kullanılan bu ifadeler şiir içerisinde İktibas veya telmih olarak yer alabilir.³⁰ İktibas olup olmadığına (B) metninde kaydediliş biçimine ve anlamı ne yönde desteklediğine bakılarak karar verilir.

2- Muhtevayı genişleten unsurlar:

“İktibas; istilâhça ayât-ı beyyinatdan, ehâdis-i şerifeden, yahud kelimat-ı hikemiyye-i meşhûrdan birini alub aynen yahud az bir tağyir ile kendi kelamina mezc ü terkib ederek söze revnak vermektir... Şu kadar var ki fark u temyiz için “iktibás” ayet-i beyyinatdan, “tenvîr” ehadis-i şerifeden, “tazmîn” de kelimat-ı hikemiyyeden ahz u telakki olunanlara itlak olunur.”³¹ Geleneksel iktibas anlayışına “kelimat-ı hikemiyye-i meşhûr” ögesini de ilave edip bu bakımdan *tazmini* de iktibasın bünyesinde değerlendiren bu tanımın geleneksel nazariyede orijinal bir yeri vardır. Burada *tazminin* kaynak durumundaki metin ile, yani (A) metni ile ilgisine dikkat çekilmiş ve terim “alıntı” anlamında kullanılmıştır.

a) Dua ve temenni:

Emánem bahş ez-viráne-yi dín
“Agısna yá gıyás el-müstegısín” (Esirí, Vámık u Azrá)
“Agısna yá gıyásel müstagısín” (dinin harap olmasından sana sığınırım.)

Umaruz káfir olmaz zümre-i dín
“Agısna yá gıyás el-müstegısín” (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

²⁹ Ankaravî, a.g.e., s. 147.

³⁰ Metin Akkuş, “Divan Edebiyatında “İktibas” ve “şiirde Lafzi ayet iktibasları” üzerine bir deneme”, DERGAH,

Edebiyat Sanat Kültür Dergisi, s. 42, Ağustos 1993, s. 10-11

³¹ Abdurrahahman Süreyya, Mizanü’l-Belâgâ, İstanbul - 1303., s. 404

İktibas edilen kısım: Üçyüz kişilik müslüman ordusu ile sayısı binden fazla müşrikler arasında Uhud'da savaşın kaçınılmaz olduğu bir anda Resulullah ellerini gökyüzüne kaldırıp sırtındaki ridası da yere düştüğü halde "Rabbî enurná 'alá 'adüvvice ya gıyâsel müstegisin 'atısná" (Allah'ım bizi senin düşmanlarına galip kıl, ey yardım dileyenlerin yardımcısı bize yardım et!) diye dua eder. Duanın devamı da iktibasın anlaşılması için önemli. "ilâhî bana va'dımı incaz buyur, ilâhî şu isabe, şu beş on kişi helâk olursa yer yüzünde sana ibadet edilmeyecek".³²

Lafzen iktibas edilen ayetler mana itibariyle de iktibas edilirler. İktibas hangi şekilde yapılırsa yapılsın yukarıda tanımını verdiğimiz şartlara riayet edilmesi açısından şairin ihtiyatlı olması ve kuvvetli bir ayet ve hadis bilgisine sahip olması gerekmektedir. Hatta iktibas alimlerin edip olanlarının incelikle işleyebileceği bir sanat olarak görülmüştür.³³ Ayet ve hadisler içerisinde bulamadığımız bu iktibas ve bu duanın söylenmiş olduğu ortam ile beyitlerin ifade etmiş olduğu mana arasındaki bağlantıya dikkat çekmek istedik. Görülüyor ki dua, iktibas olabileceği gibi iktibasın kaynak metni yansıtmakla görevli olması da zaruri bir sonuçtur. Klasik şiirimizin ustaları her halde duanın kabulü için, onun bir ilaç gibi mülâhaza edilip, zamana, mekâna, miktara ve terkibe riayet edilmesi gerektiğini çok iyi biliyorlardı.

Olsun mu benim sırrıma kimse âgâh
"Lâhavle ve lâkuvvete illâ billâh" (Vâlihî)

(Kudret ve kuvvet ancak Allah'ındır.) duası iktibastır.³⁴ Peygamberimiz tarafından değişik durumlarda söylenmesi tavsiye edilmiştir ve Buhari'de beş yerde geçmektedir.³⁵ Söz, (B) metninde bu tavsiyeye gönderme yapar veya duada sünnete uymak anlamına gelir.

Girdiler bir birine gısular
Gerdeninde dolaşmadan cânâ
Kıldı ıslah araların şâne
"Eslehallâhü şânehü ebedâ" (Vâlihî)

Kıtasındaki dua ve temenni mahiyetindeki "Allah şânını ebediyen iyi etsin!" manasındaki dua da şairlerce iktibas edilmiştir.³⁶

b) Kelam-ı Kibâr:

Müşâhid olmayanda hubb-ı fi'llâh
Tırâz-ı cübbesi "leyse siva'llâh" (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

³² Enfal suresi, dokuzuncu ayetinin tefsiri. Bkz. Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul ?, s. 2373.

³³ Mehmet Rifat, a.g.e., s. 382.

³⁴ Levend, a.g.e., s. 488

³⁵ Hadis Numaraları: 364, 575, 595, 1608 (iki defa).

³⁶ Levend., a.g.e., s. 488.

Neyiçün gelmez adem cûş u vecde
 “Siva’lláh” eyleye insana secde (Bursalı Hâşimî, Mihr ü Vefâ)

Tasavvufî metinlerde çokça kullanılan *Leyse fi-cübbeti (siva’lláh)*, “(sırtındaki) cübbemin içinde [Alláh’tan başka bir şey] yoktur.” anlamındaki bu söz Cüneyd-i Bağdâdî’ye atf edilir.³⁷ Aynı sözün “Cübbemin altındaki ondan başkası değil iki cihanda sadece O var” şeklinde Beyâzîd-i Bistâmî Hazretlerine de atf edildiğini görüyoruz.³⁸ “Bana bak da Alláh’ı gör!” demektir.³⁹ Sözün;

Aşk u ma’sûk u âşık oldu yâr
 “Leyse fi’d-dârı gayruhú deyyâr” (Nesimî, Divan)

(Evde (kainatta ev sahibinden (Alláh)tan başkası yoktur.) veya leyse fi’ddâreyn gayrullah (iki evde (dünya ve ahirette) Alláh’tan başkası yoktur) şekilleri de vardır.⁴⁰ Sözün muhtelif versiyonları üzerinde durmak yahut da bu yönde bir derlemeye gitmek asıl konumuz değil. Bu versiyonlar, esasın (A) metni olduğunu vurgulamaktadır.

Bazen ayet ve hadis iktibaslarında olduğu gibi bu tür iktibaslarda da iktibasın kaynağı verilir:

Mansûr “ene’l-hak” aydur ya’ni ki Hak benim Hak
 Çün Hak ayân imiş gör kim görmeye ayânı (Nesimî, Divan)

“Ene’l-Hâk” (Ben Hakk’ım), sözü gibi *sekr*, *vecd*, *fena* v.s. tasavvufî hâlleri yaşayan meşhur sûfilerin söylemiş oldukları sözler birer ekol hâlini almış, değişik şekillerde şerh edilmiştir. Metne belli bir tasavvufî görüşü veya felsefî problemi yansıtmak göreviyle iktibas edilmiş olan yukarıdaki sözde iktibasın kaynağı da gösterilmiştir. Artık Hallac-ı Mansur da tarihsel şahsiyeti ile değil kişiliğinde temsil ettiği “enel hak” anlayışıyla yer almıştır. Bu sözün de muhtelif versiyonlarını tesbit etmek mümkündür. Bu şekilde umumîleşip anonimleşen, sadece bir hali yansıtmaktan ibaret olan ifadeleri *kelâm-ı kibâr* veya *kalıplaşmış söz* olarak nitelemek dahi iktibas olarak yorumlamamıza engel teşkil etmezler.

Hız. Ali’ye nisbet edilen “Men allemenî harfen (küntü lehú abden)” (bana bir harf öğretenin kulu kölesi olurum)⁴¹, “gına billáh istigná billáh” (Alláh ile gına

³⁷ Mehmet Yılmaz, Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler, Enderun, İstanbul - 1992, s. 114.

³⁸ Süleymân Uludağ, Beyâzîd-i Bistâmî, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara - 1994, s. 154.

³⁹ Mahir İz, Tasavvuf, Üçüncü Baskı TürDav, İstanbul, s. 162.

⁴⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 114.

⁴¹ Yılmaz, a.g.e., s. 122.

halinde olmak, Alláh ile gönül zenginliğinde olmak)⁴² sözleri de mana itibariyle bir bakıma ayet ve hadislerin klişeleşmiş tefsiri gibidirler. “insanlar ya öğrenir, ya öğretirler, geri kalanı hiçtir.” mealindeki sözlü de turuk-ı aliyyenin temelini teşkil eden zikir kelimesinin bünyesinde yorumlanacak “kelam-ı kibar ve kibar-ı kelamdandır.”⁴³

“Kullarının sayısı kadar Alláh’a giden yol vardır” *kelam-ı kibarı* da her şeyin Alláh’ı zikrettiğini beyan eden ayet-i kerime (İsra - 44) ile sabittir.

“Men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu” (kendini bilen, Rabbini bilir) hadisine de sahih hadis kitaplarında rastlanmamıştır. Fakat mana itibariyle keşif yoluyla hadis kabul edilmiş peygamberin buna benzer güzel sözleri tesbit edilmiştir.⁴⁴ Türemiş olduğu düşünce tarzı gayet açık olan bu söz, Delfi mabedinin kapısında “gnoti theauton” (kendini tanı) şeklinde ifade edilmiştir. İnsan ile ilahî olanın buluşma yeri gösterilmektedir denilebilir.⁴⁵ Alláh’a yakınlık mertebelerinde *seyr* anlamına gelen *murakabalardan* sonra insan bir hiç olduğunu bilir, var olanı bulur ve görür. Bunun hakikati de “nefsini bilen Rabbini bilir.” sırrında gizlidir.⁴⁶

İnsanın hiçliğini ifade eden ve her tarafı Alláh’ın ihata ettiğini anlatan “Heme ust” gibi ifadeler İbn-i Arabî’den önce Attar’ın şiirinde ve onbeşinci yüzyıl sonlarında Câmî’de de vardır.⁴⁷ Bu söz vahdet-i vücud düşüncesini dile getirir. Sözü söyleyenler sünnet-i seniyye yolunda iseler “Yeryüzünde bulunan her şey fanidir” (Rahman - 26) ayetine delalet eder.⁴⁸ “Sünnet-i seniyye yolunda iseler” kaydının altını çizmek gerekir, zira bu iktibasın bilinçli yapılacağına işaret eder.

“El-fakr iza temme huve” sözü, (Alláh “fakr” tam olduğu zaman Alláh’ın kendine dönüşür.) sözü de sufiliğin temel sözlerindedir. Kaynağı tesbit edilememiş söz onbirinci yüzyıldan sonra da mutasavvıflar tarafından sıkça kullanılmış, kadirilik ve nakşibendilik vasıtasıyla Malezya’ya kadar yayılmıştır. *Fakr; aşk, marifet, bağımsızlık, tevhid, hayret* makamlarından sonra Alláh’a giden yolun son vadisidir.⁴⁹

“Lá.mevcúde illalláh” (O’ndan başka mevcút yoktur) sözü de “batını tevhit” tir.⁵⁰

⁴² Hucviri, Keşfü’l-mahcüb, (Hakikat Bilgisi, Haz. Süleymán Uludağ.) Dergah Yay., İstanbul -1996, s. 161.

⁴³ İz, a.g.e., s. 149-150.

⁴⁴ Yılmaz, a.g.e., s. 122.

⁴⁵ Annemarie Schimmel, Tasavvufun Boyutları, (Çev. Ender Gürol), Adam Yay., 1982, s.169.

⁴⁶ Ömer Öngüt, Tasavvuf, Hakikat Neşriyat, İstanbul 1990, s. 29

⁴⁷ Schimmel, a.g.e., s. 246.

⁴⁸ İz, a.g.e., s. 161-162.

⁴⁹ Schimmel, a.g.e., s. 114.

⁵⁰ Öngüt, a.g.e., s. 24

“Men la şeyhe lehü feşeyhuhü’ş-şeytân” (Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır.) sözü Abdülkadir Geylanî ve Muhyiddin ibn-ül Arabî gibi bir çok şeriat ve tarikat büyüklerinin eserinde geçer. Manasının doğruluğu “Ey Ademoğulları! Ben size şeytana ibadet etmeyiniz diye emretmedim mi?” (Yasin - 60) ayeti ile tefsir edilmiştir. Bu, tasavvufi terbiye anlayışının siret-i nebevi ile ahengi olarak görülmüştür.⁵¹ Yani söz yine bünyesinde geniş bir anlam dünyasını barındırmak bakımından iktibas mahiyetindedir.

Zaman zaman hadis olup olmadığı araştırma konusu olan bu sözlerin, şu haliyle üzerinde hassasiyetle durulması gereken yönlü, mana itibarıyla *şer-i şerife* ters düşüp düşmediğinin tesbitidir. Feridüddin Attar “Sufilerin sözleri Kur’an ve sünnetin şerhinden ibaretdir.” der⁵² Cüneyd el-Bağdadi’nin “Bizim (bu) tasavvuf ilmimiz Resulullah (a.s.)’ın hadisleri ile iç içe ve tamamen onlara bağlı bir durumdadır.”, Ebû Osman Nişabûri’nin “Kim söz ve fiillerinde sünnete göre hareket ederse, o hikmetle konuşur.” Sehl b. Abdullâh’ın “Kitap ve sünnetin kabul etmediği her vecd (cezbe) hali batıldır.” sözleri⁵³ v.s. geleneksel anlamda iktibasın tanımını ayet ve hadisle kayıtlayan görüşe uygun ifadelerdir. Ancak ehl-i sünnet anlayışının dışına çıkan tasavvufi metinlerde, bir görüşü benimsetmek gayesiyle hadis olarak telkin edilmiş ifadeler vardır. Sonuçta (B) metni içinde tırnak içerisinde gösterilecek bu sözler de grup olarak iktibastan başka bir yere dahil edilecek durumda değildirler.

c) *Klişe ve Basma Kalıp Söz*: Metinlerarası yöntemin⁵⁴ kapsamında ele alınması gereken *klişe* ortak bir bellekten doğmuş olan ve önceden başkaları tarafından söylenen ve “bilinen” bir beti, örge, düşünce, söz v.s. “yineleme”dir. Charles Grivel klişeyi “blok değerler haline gelmiş evrenseller” olarak tanımlar. Bernard Dupriez’e göre klişe “anlatış biçiminin sıradanlaşmasını gösterir. Daha önce okunmuş, duyulmuş, kullanılmış izlenimi yaratır ve metinden somut olarak çıkarılabilen söz öbekleri olarak algılanır. Basma kalıp söz ise önceden okunmuş bir örnekle sunulan özellikler toplamıdır. Çoğu zaman basma kalıp sözün kaynağı bilinmez ve anonim niteliktedir. Her ikisi de alıntıdır ve *metinlerarası* bağlamda yer

⁵¹ Öngüt, a.g.e., s. 78.

⁵² Abdurrahman Güzel, Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı, Akçağ, Ankara, s. 96.

⁵³ Şihabüddin Sühreverdi, Avarifü'l-me'arif (Gerçek Tasavvuf, Haz. Süleyman Uludağ, II. Baskı Umran, İstanbul-1995, s. 63-64.

⁵⁴ 1960'lı yılların sonlarında Kristeva tarafından ortaya atılmış edebî çözümlemenin zorunlu bir aşaması olarak görülen bu yöntem iki yada daha çok metin arasındaki alışverişi içerir. Her metnin gizli veya açık bir biçimde başka metinlerle ilgilidir. Yani bağımsız değildir. Yeni eleştiriciler onun “*alıntısalsal* özelliği üzerinde dururlar. (Kubilay Aktulum, Metinlerarası İlişkiler, Birinci Baskı, Öteki Yay., Ankara - 1999, s. 17-18.

alır.⁵⁵ “Bir sözcenin bir metinden öteki metne yer değiştirmesi iki metin arasında bir köprü kurar, bağ oluşturur.” Buna alıntı denir.⁵⁶

IV: KONTEKSE BAĞIMLI İKTİBASLAR:

Bu tür sözlerin anlamı ufki olduğu için (A) metni ile ilgisi ortaya konularak iktibas olduğuna hükmedilebilir. İktibaslar hem lafız hem de mana itibariyle yapılırlar.⁵⁷ Aksı halde deyim veya bir gruba dahil edilmeyecek normal sıradan ibareler olarak görülür. Misal verelim.

1- Genel anlamlı ifadeler:

a) *Allâhü a'lem:* (En iyi bilen Allâh'tır). “Alım”, Allâh'ın güzel isimlerindedir. Onun zamana kayıtsız mutlak bilici olduğunu ifade eder. İnsan bu bilme yetisine kendine müsaade edildiği ölçüde olabilir.⁵⁸ Kişi bilgide ilâhî olanın değişmez referans olduğunu kendi bilgisinin sınırlı olduğunu ifade eder. *Allâhü a'lem*, ifadesi “sözü tezyin ve manayı teyit” etmiştir. Bu bakımdan iktibas olarak da kabul edilebilir. Ancak bu ifade dilimizde, söz konusu edilen meselenin kesinlikten uzak olduğunu göstermek suretiyle yeni bir görev üstlenmiştir. Yani artık “mutlak bilicilik” bakımından bir gönderme söz konusu değildir. Deyim⁵⁹ olarak dilimizde “sanırım, belki de, yoksa” anlamlarını kazanmıştır. Muhtelif ayetlerde⁶⁰ geçen ibare zaman zaman ayet meallerindeki olaylarla ilgi kurmaksızın hayatın her diliminde söylenebilecek türden genellik arz eder ve bu haliyle de klişeleşmiştir. Halbuki yukarıda iktibasın ulemanın ileri gelen edipleri tarafından uygulanabilecek bedi'î bir unsur olduğunu belirtmiştik. Kur'an kültürüne uzak olan kişiler tarafından hatta anlamını dahi bilmeden belli durumlar karşısında herkesin söyleyebileceği bu sözlerin bazıları deyim olarak yorumlanmıştır.

Büyüklenendir ednadan edná

⁵⁵ Aktulum, a.g.e., s. 149, 156-157.

⁵⁶ Aktulum, a.g.e., s. 99

⁵⁷ Okçu, a.g.e., s. 16.

⁵⁸ Ali Osman Tatlısu, Esmâ'ül-Hüsna Şerhi, Onuncu Baskı, Seha Neşriyat, İstanbul - 1990., s. 78.

⁵⁹ M. Sadi Çögenli, Arapça Deyimler sözlüğü, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Fen-Edebiyat Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum - 1993, s. 17.

⁶⁰ “Onu doğurunca, Allâh, ne doğurduğunu bilip dururken: Rabbim! Ben onu kız doğurdum. Oysa erkek kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim...” (Al-i İmran 3/36), “De ki: Acele istediğiniz şey benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti. Allâh zalimleri daha iyi bilir.” (Nisa 4/25), “...Yusuf bunu içinde sakladı, onlara açmadı. (Kendi kendine) dedi ki: Siz daha kötü durumdasınız! Allâh sizin anlattığı-nızı çok iyi bilir.” (Yusuf 12/77, ...)

“Alláhu a’lem” Alláhu ekber (Yahya Bey) beytinde iktibas iken⁶¹

Ki her bir şaşına biñ genc-i ‘álem

Bahá olmazidi v’alláhü-a’lem (Vamık u Azra) beytinde iktibas değildir.

b) báreka’lláh: “... Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O’na mahsusur, Alemlerin Rabbi ne yücedir.” (Aráf, 7/54), “...yapıp yaratanların en güzeli olan Alláh pek yücedir.” (Müminün, 23/14), “...ve sizi temiz besinle rızıklandıran Alláh’tır. İşte Alláh sizin Rabbinizdir. Âlemlerin Rabbi Alláh, yücelerden yücedir.” (Mümin, 40/64) şeklinde ayetlerde yer alan söz, zaman zaman aşağıdaki örnekte olduğu gibi “Alláh mübârek etsin, “hayırlı ve bereketli olsun”, “aferin”, “ne hoş” “tahsin” anlamlarıyla klişeleşmiştir. Aynı ifadenin “tebârekalláh” versiyonu da Arapça bir temenni olarak telakki edilmektedir.⁶²

Çün itdi bunca lu’fı Merzbán Şáh

çamu begler didiler bârekalláh (Camii, Vamık u Azrá) beytinde olduğu gibi.

c) bi’vamdilláh: “Alláh’a şükür olsun.” anlamındadır. Kur’an-ı Kerim kaynaklı ifade *Ufkî* bir anlam taşır. Söyleyiş, Arap dilinin morfolojik yapısını muhafaza ettiği için ayetleri çağırıştırır. Halk tarafından Türkçe karşılığı da bir iktibas yorumu gerektirmeyecek şekilde kullanılır.⁶³

ç) inşálláh: “Alláh dilerse” anlamındaki söz Alláh dilerse, nasip ederse, izin verirse gibi anlamları taşıyan ifade sadece yapısal olarak Kur’an dili morfolojisini yansıtır.

Deyim⁶⁴ olduğu belirtilen söz metinde oluşturduğu contekse göre iktibas da olabilir.

d) ra’metu’lláh: “Alláh’ın rahmeti”. “Alláh ona rahmet etsin” demek anlamında ölüye duadır. Deyim⁶⁵ Çok sayıda ayet ve hadiste geçer. Metinde “Alláh rahmet etsin”, “rahmetli” anlamında kullanılmıştır.

⁶¹ Yılmaz, a.g.e., s. 18.

⁶² Akkuş, a.g.e., s. 11

⁶³ Konuyla ilgili kaynaklarda “Elhamdülilláh” ifadesinin iktibas olarak alınıp “Bihamdilláh” ifadesine rastlamadık. Halbuki “Bihamdilláh” ifadesi de en az diğeri kadar yaygındır.

“Bu tarih oldu kudretten havâle

Bihamdilláh tamam oldu risâle” (Bursalı Hâşimî, Mîhr ü Vefâ). Bu durum da ayrıca incelemeye çalıştığımız *iktibas* konusunda bir birliğin temin edilemediğini gösterir.

⁶⁴ Sait Şimşek-Taceddin Uzun, Arapça-Türkçe Deyimler, Kalıp İfadeler, Atasözleri, Beyan Yay.: 155, İstanbul -1991, s. 22.

Bir adı ...o ki yád olmsa her gáh
İşidenler disünler ra√metü'lláh (Camií, Vâmık u Azra)

e) v'alláhi, b'illáhi: "Alláh'a andolsun, Alláh'a yemin ederim." anlamında bir deyimdir.⁶⁶ Bu söz gibi fe-süphanallah, bismillah, elhamdülilláh, estağfurulláh, veliyyulláh v.s. sözlerini deyim olarak gösteren kaynaklar yanında⁶⁷ bunların herhangi bir söz kategorisine konulmadığını da görmek mümkündür.⁶⁸ Deyim konusunu mütehasıslarına bırakıyoruz. Bize göre;

Eyitdi aṭlaytürek iderek á√
İnan sözlerüme v'alláhi b'illáh (Camií, Vâmık u Azrá) beytinde ifade iktibas değildir.

f) ilá yevmi'l-...iyáme: "tá kıyamet gününe kadar" anlamına gelen ibâre için "ilá" harf-i cerrinin ilavesiyle iktibas kabul edilen "ilá yevmi'l-hisáb gibi Kur'an'a mahsus ifade şekillerindedir veya Arap dili morfolojik yapısındadır demek gerekir. Şiirde (ve yevmi'l-kıyâmet şekliyle halk dilinde de) klişeleşmiş olan bu ifadenin bir çok ayet-i kerimede de geçmesi tabiidir.

Adâletle bulan halk içre şöhret
Unutulmaz ilá yevmi'l-kıyâmet (Camií, Vâmık u Azra)

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. *Resululláh mescid-i aksa, (fe)sübhanalláh, selamünaleyküm, lülü ü mercan, lülü-meknún, hacerü'l-esved, darrá* gibi ifadeler de ancak (A) metniyle bağlantısı şartıyla iktibas olarak kabul edilebilir.

2- Alláh'ın isimleri: Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bunda da kelime müstakil bir kullanım alanı bulmuşsa kaynağının içeriğinden uzaklaşır ve anlamı genelleşir. Mesela "Yâ Rabbi nasıl düşünemedim" diyen herkesin "Rab" ismindeki terbiye edicilik, besleyicilik" anlamlarıyla ayetlere gönderme yaptığını söyleyemeyiz. Kaynaklarda Alláh'ın *Bâri* ismine iktibas olarak rastlamayışımız iktibas olmayacağı anlamına gelmez. "Hayy ü Kayyüm" isimleri birarada kullanıldığında (A) metni daha belirgin ve şair için daha hazır konumdadır. Ayrıca;

Yaradılmış olısar cümle ma'düm

Kalur Bâkí ebeddür Hayyü Kayyüm (Vâmık u Azrá) beytinde ibare iktibas olmasına rağmen

Alub tiryâkí gördi pîr-i dâná

Göñülden didi iy Hayy-ı tûváná (Vâmık u Azrá) beytinde kelime esmaü'l-hüsnâdandır ve bir iktibasa işaret etmez.

⁶⁵ Sait Şimşek-Taceddin Uzun, a.g.e., s. 176.

⁶⁶ Çögenli, a.g.e., s. 181.

⁶⁷ Mustafa Nihat Özön, Türkçe Tabirler Sözlüğü, İstanbul - 1943.

⁶⁸ bkz. Aksoy, a.g.e.; ayrıca, Eyüboğlu a.g.e.

V: SONUÇ:

- 1- İktibas geleneksel anlamda da ayet ve hadisle sınırlı değildir.
- 2- İktibas edilen metinle kaynak durumundaki metin arasında mahiyet itibariyle benzerlik vardır. Bu benzerlik müstehçen iktibastaki gibi karikatürize edilmiş olsa bile alıntı yapılmış malzeme kendini hissettirmek durumundadır.
- 3- İktibas edilmiş ifade şairin kendi söz dizimi, dili, ifade kabiliyeti v.s. özellikleriyle müstakil bir metindir.
- 4- İktibas edilen ibarenin vezin ve kafiyeye uydurulması gibi sebeplerle yapısında meydana getirilmiş geçici değişiklikler, halk tarafından kullanımı yaygınlaşmış ve kontraksiyona uğramış değişikliklerden farklıdır.
- 5- İktibas zengin bir ayet, hadis, kıssa, tasavvuf v.s. kaynak bilgisi gerektirir.
- 6- İktibas kaynakları seçkin ve özeldir. Dolayısıyla ifadeler de özel, yani metne bağımlı olan (ufkî olmayan) ifadelerdir. Aynı özellik mana bakımından alıntılama olan *manevî iktibas* için de söz konusudur. Eğer konunun sınırları şair ve şerh edici tarafından özelleştirilmezse mana İslam dininin bir ahlakî prensibine işaret edebildiği gibi Budizmin bir öğretisine de işaret edebilir. Yani (A) metnin tesbiti imkansız hale gelir. Bu bakımdan manevî iktibas konusunda daha fazla ihtiyatlı olmak icap eder.
- 7- Lafzî iktibas manevî iktibastan ayrı düşünülmemelidir.

SUMMARY

Quotation is art of speech. If a novelist or a poet benefits from source of speech or as o mean shows in his text clearly, he makes rhetoric. For this time, description doesn't come to an agreement with practice.

In this article we compared enraptured with phrases, proverbs, forms and famous words. We put forward the word of relation and mean. For that reason, we determined three important clements for quotation. Source of text; New text and Quotation.

We examined classic rhetoric books and modern verbals and we exposed with a new view. Thus, we tried to balance the applies and teories.